IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

आर्थिक उदारीकरणानंतर भारतीय शेअर बाजारातील संस्थागत व वैयक्तिक गुंतवणूकदारांच्या सहभागाचा ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. सारंग विनायक घारपुरे

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, विलिंग्डन कॉलेज, सांगली

सारांश - या संशोधन लेखाचा उद्देश आर्थिक उदारीकरणानंतर (१९९१–२०२६) भारतीय शेअर बाजारातील संस्थागत (FII/FPI व DII) आणि वैयक्तिक (किरकोळ) गुंतवणूकदारांच्या सहभागाचा ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा आहे. १९९१ हे वर्ष भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी संरचनात्मक दृष्टीने महत्त्वाचे वळण ठरले. भारताने आर्थिक उदारीकरण धोरण स्वीकारल्यामुळे त्याचा थेट परिणाम भारतीय शेअर बाजारावर झाला. या प्रक्रियेचा गुंतवणूकदारांच्या रचनेवर दीर्घकालीन परिणाम झाला असून त्याचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. NSE, NSDL आणि SEBI यांच्या अधिकृत अहवालांच्या आधारे हा अभ्यास केला असून भारतीय शेअर बाजारातील गुंतवणूकदार सहभागाचा प्रवास चार टप्प्यांमधून झाल्याचे दिसून येते. लेखाचा मुख्य युक्तिवाद असा आहे की उदारीकरणानंतर भारतीय शेअर बाजार 'परकीय-प्रधान' (FII Dominated) रचनेतून 'बहुघटक गुंतवणूकदार रचना' (Multi-layered Investment Structure) या टप्प्याकडे गेला आहे, ज्यामध्ये संस्थागत आणि वैयक्तिक गुंतवणूकदार यांचे संतुलन अधिक स्पष्ट झाले आहे.

कीवर्ड्स : *आर्थिक उदारीकरण, भारतीय शेअर बाजार, संस्थागत गुंतवणूकदार, वैयक्तिक गुंतवणूकदार, FII, DII, SEBI, ऐतिहासिक विश्लेषण*

Copyright to IJARSCT

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या इतिहासात १९९१ हे वर्ष एक महत्त्वाची विभाजनरेषा आहे. देशावरील परकीय चलनाचे संकट, चालू खात्यावरील तूट आणि वित्तीय तूट यांच्या दबावाखाली तत्कालीन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंह राव आणि अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी भारताला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याचे महत्त्वाकांक्षी धोरण राबवले. उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण (LPG) या त्रिसूत्रीने भारतीय आर्थिक धोरणाची दिशा बदलली. या धोरणाचा सर्वाधिक दृश्य परिणाम भारतीय भांडवल बाजारावर विशेषतः शेअर बाजारावर झाला.

१९९२ मध्ये परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदारांना (FII) भारतीय शेअर बाजारात प्रवेश देण्यात आला. त्याच वर्षी हर्षद मेहता घोटाळा उघड झाला, ज्याने SEBI च्या स्थापनेला व नियमनाला गती दिली. १९९४ मध्ये NSE (National Stock Exchange) सुरू झाले आणि भारतीय शेअर बाजाराने आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक स्वरूप धारण केले. या तीन घटनांनी भारतीय शेअर बाजाराच्या पुनर्रचनेची पायाभरणी केली.

आज, तीन दशकांहून अधिक काळानंतर, भारतीय शेअर बाजार केवळ एक आर्थिक संस्था राहिलेला नाही — तो भारतीय समाजाच्या विविध स्तरांशी जोडला गेला आहे. SIP (Systematic Investment Plan) च्या माध्यमातून लक्षावधी सामान्य नागरिक बाजाराशी जोडले गेले आहेत. म्युच्युअल फंड उद्योगाचे AUM (Assets Under Management) ६८ लाख कोटींच्या पुढे गेले आहे (नोव्हेंबर २०२४). Demat खात्यांची संख्या १८.५ कोटींच्या पुढे गेली आहे (डिसेंबर २०२४). या पार्श्वभूमीवर, गुंतवणूकदार संरचनेचा ऐतिहासिक आढावा घेणे अत्यंत प्रासंगिक ठरते.

या लेखात भारतीय शेअर बाजारातील गुंतवणूकदार सहभागाचा अभ्यास चार ऐतिहासिक टप्प्यांमध्ये विभागून केला आहे. प्रत्येक टप्प्यातील धोरणात्मक बदल, बाजारातील उलथापालथ आणि त्यांचा गुंतवणूकदार संरचनेवरील परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

संशोधन पद्धती व स्रोत

- हा अभ्यास प्रामुख्याने प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये खालील स्रोतांचा वापर केला आहे :

(अ) SEBI चे वार्षिक अहवाल (१९९२–२०२६) — यामध्ये FII/FPI नोंदणी, DII सहभाग आणि किरकोळ गुंतवणूकदारांच्या नोंदणीची आकडेवारी उपलब्ध आहे.

(ब) NSE व BSE यांचे सांख्यिकी अहवाल — बाजार भांडवलीकरण, दैनंदिन उलाढाल आणि गुंतवणूकदार वर्गनिहाय व्यवहाराचे विश्लेषण.

(क) NSDL व CDSL यांचे Demat खाते नोंदणी अहवाल — वैयक्तिक गुंतवणूकदारांच्या सहभागाचा मागोवा.

(ड) AMFI (Association of Mutual Funds in India) चे अहवाल — म्युच्युअल फंड उद्योगाच्या वाढीचा आढावा.

(इ) RBI चे वार्षिक अहवाल व मौद्रिक धोरण विधाने — व्यापक आर्थिक संदर्भासाठी.

मर्यादा : SEBI च्या अहवालांमध्ये वर्गनिहाय (Retail vs. Institutional) व्यवहाराची अचूक टक्केवारी सर्व वर्षांसाठी उपलब्ध नाही. त्यामुळे काही ठिकाणी तज्ज्ञ साहित्य व संशोधनपर अभ्यासांचा आधार घेतला आहे.

विश्लेषण : चार ऐतिहासिक टप्पे

पहिला टप्पा : उदारीकरण आणि FII प्रभुत्वाची सुरुवात (१९९१–२०००) - १९९१ पूर्वी भारतीय शेअर बाजार प्रामुख्याने देशांतर्गत संस्थात्मक गुंतवणूकदार — LIC, UTI, राष्ट्रीयकृत बँका — यांच्या नियंत्रणाखाली होता. वैयक्तिक गुंतवणूकदार होते, परंतु त्यांचा सहभाग अव्यवस्थित व माहितीच्या अभावाने मर्यादित होता. Dalal Street मुख्यतः 'insider-driven' बाजार होता.

१९९२ मध्ये SEBI कायद्याने नियामक संस्था म्हणून SEBI ला वैधानिक अधिकार मिळाले. त्याच वर्षी FII नोंदणीस परवानगी देण्यात आली. पहिल्याच वर्षी परकीय गुंतवणुकीचा ओघ सुरू झाला. परंतु १९९२ चा हर्षद मेहता घोटाळा हा एक धक्का होता — तो केवळ वित्तीय घोटाळा नव्हता, तर भारतीय शेअर बाजाराच्या संरचनात्मक कमकुवतपणाचे प्रकटीकरण होते. बँकिंग व बाजाराच्या सीमारेषा किती अस्पष्ट होत्या हे यातून दिसले.

DOI: 10.48175/IJARSCT-36814

IJARSCT

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

ISSN: 2581-9429

Volume 6, Issue 7, June 2026

Impact Factor: 8.2

NSE ची स्थापना (१९९४) ही या काळातील सर्वाधिक परिवर्तनकारी घटना होती. ऑटोमेटेड स्क्रीन-बेस्ड ट्रेडिंगमुळे पारदर्शकता वाढली, दलालांची मनमानी कमी झाली, आणि देशभरातून गुंतवणूकदार जोडले जाण्याची शक्यता निर्माण झाली. Dematerialization (NSDL — १९९६) ने कागदी शेअर प्रमाणपत्रांची जागा इलेक्ट्रॉनिक नोंदींनी घेतली.

या दशकाच्या अखेरीस आशियाई वित्तीय संकट (१९९७-९८) आणि रशियन आर्थिक संकट (१९९८) यांमुळे FII गुंतवणूक अस्थिर राहिली. Sensex १९९२ ते २००० दरम्यान अत्यंत उतार-चढावाचा प्रवास अनुभवला. या टप्प्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे FII प्रवाह हा बाजाराचा मुख्य चालक बनला होता, तर वैयक्तिक गुंतवणूकदारांचा सहभाग सट्टेबाजीच्या स्वरूपात अधिक होता.

दुसरा टप्पा : IT बूम, बस्ट आणि संस्थात्मक स्थैर्य (२०००–२००८)

- सहस्राब्दीच्या उंबरठ्यावर भारतीय बाजाराने Dot-com बूमचा अनुभव घेतला. IT क्षेत्रातील कंपन्यांचे मूल्यांकन गगनाला भिडले. परंतु २०००-०१ मध्ये जागतिक IT बुडबुडा फुटला आणि भारतीय बाजारही त्याने हादरला. Sensex ४०% हून अधिक घसरला.

या काळात एक महत्त्वाची प्रक्रिया सुरू झाली — देशांतर्गत म्युच्युअल फंड उद्योगाचे सक्रियपणे विस्तरण. AMFI ने गुंतवणूकदार जागरूकता अभियान राबवले. SIP संकल्पनेचा प्रसार झाला. वैयक्तिक गुंतवणूकदारांना म्युच्युअल फंडाच्या माध्यमातून बाजाराशी जोडण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

२००३-२००७ या काळात भारतीय शेअर बाजाराने अभूतपूर्व तेजी अनुभवली. आर्थिक विकासाचा दर ८-९% वर पोहोचला. पायाभूत सुविधा, बँकिंग, रियल इस्टेट या क्षेत्रांनी नेतृत्व केले. FII प्रवाह विक्रमी पातळीवर पोहोचला. Sensex सुमारे ३,००० (२००३) वरून २०,००० (जानेवारी २००८) वर गेला. DII (Domestic Institutional Investors) — म्युच्युअल फंड, विमा कंपन्या — यांचे प्रमाणही वाढले.

या टप्प्यात एक महत्त्वाचे संस्थात्मक बदल घडले : SEBI ने FII नियमन अधिक सुसंगत केले, T+2 settlement cycle सुरू झाले, आणि derivatives market (F&O) विस्तारले. या बदलांमुळे बाजाराची खोली (market depth) वाढली. परंतु derivatives मध्ये किरकोळ गुंतवणूकदारांच्या अतिरिक्त सहभागाने नवीन जोखमी निर्माण केल्या.

तिसरा टप्पा : जागतिक वित्तीय संकट, नियमन सुधारणा आणि DII चा उदय (२००८–२०२०)

- सप्टेंबर २००८ मध्ये Lehman Brothers च्या दिवाळखोरीने जागतिक वित्तीय संकट सुरू झाले. भारतीय शेअर बाजारावर याचा तीव्र परिणाम झाला — Sensex ०८ मध्ये ७,००० च्या खाली आला, जो १२ महिन्यांपूर्वी २१,०००च्या पुढे होता. FII ने मोठ्या प्रमाणात भांडवल काढले.

या संकटाने एक महत्त्वाचा धडा दिला : केवळ परकीय गुंतवणूकदारांवर अवलंबून राहणे हे बाजाराच्या स्थैर्यासाठी घातक आहे. यातूनच DII (Domestic Institutional Investors) — विशेषतः म्युच्युअल फंड आणि LIC — यांच्या भूमिकेची पुनर्परिभाषा झाली. 'FII विकतात तेव्हा DII खरेदी करतात' ही संकल्पना या काळात प्रत्यक्षात उतरली आणि बाजाराला आधार मिळाला.

२०१०-२०१५ दरम्यान SEBI ने अनेक महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या. KYC प्रक्रिया सुलभ केली गेली. Direct Plan च्या माध्यमातून म्युच्युअल फंडांचे शुल्क कमी झाले. Jan Dhan Yojana (२०१४) मुळे बँकिंग प्रणालीशी जोडले गेलेल्या नवीन लोकसंख्येच्या एका वर्गाने हळूहळू म्युच्युअल फंडाकडे वाटचाल सुरू केली. 'Mutual Fund Sahi Hai' या AMFI च्या जागरूकता मोहिमेने (२०१७) वैयक्तिक गुंतवणूकदारांच्या मानसिकतेत बदल घडवला.

२०१४-२०१९ दरम्यान मोदी सरकारच्या काळात GST अंमलबजावणी, डिजिटलायझेशन आणि परदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन यांचा एकत्रित परिणाम झाला. Sensex ने पुन्हा ४०,०००+ चा टप्पा गाठला. परंतु या काळात एक नवी घटना घडत होती — Retail SIP AUM झपाट्याने वाढत होते. मासिक SIP प्रवाह ७,००० कोटींपासून (२०१७) १२,००० कोटींवर (२०२०) पोहोचला.

मार्च २०२० मध्ये COVID-19 साथीमुळे बाजार ३८% कोसळला — परंतु DII व SIP प्रवाह थांबला नाही. उलट, अनेक नवीन गुंतवणूकदारांनी या घसरणीचा फायदा घेऊन बाजारात प्रवेश केला. हे या टप्प्याचे सर्वाधिक महत्वाचे वैशिष्ट्य होते.

चौथा टप्पा : किरकोळ गुंतवणूकदारांचा उदय आणि बहुघटक संरचना (२०२०–२०२६)

- COVID-19 नंतरचा काळ (२०२०-२०२६) भारतीय शेअर बाजाराच्या इतिहासात क्रांतिकारी ठरला. डिजिटल तंत्रज्ञान, स्मार्टफोन, Zerodha-Groww-Upstox सारख्या discount broker platforms, आणि लॉकडाऊनमध्ये वेळ उपलब्ध झाल्यामुळे लक्षावधी नवीन गुंतवणूकदार बाजारात आले.

Demat खात्यांची संख्या : २०२० मध्ये ४ कोटी असलेली संख्या मार्च २०२४ पर्यंत १५.१ कोटींवर आणि डिसेंबर २०२४ अखेर १८.५ कोटींवर पोहोचली (NSDL व CDSL संयुक्त आकडेवारी). हे चार वर्षांत साडेचार पटींहून अधिक वाढीचे प्रतीक आहे. SEBI च्या अहवालानुसार, NSE वर नोंदणीकृत किरकोळ गुंतवणूकदारांची संख्या पाच वर्षांत चार पटींनी वाढली.

SIP AUM : मासिक SIP प्रवाह २०२० मधील ८,५०० कोटींवरून जुलै २०२४ मध्ये २३,३३२ कोटी आणि डिसेंबर २०२४ मध्ये ३१,००२ कोटी (विक्रमी उच्चांक) वर पोहोचला (AMFI). एकूण म्युच्युअल फंड AUM नोव्हेंबर २०२४ मध्ये ₹६८ लाख कोटींच्या पुढे गेले. हे आकडे DII चे भारतीय बाजारातील महत्त्व अधोरेखित करतात.

FPI (Foreign Portfolio Investors — पूर्वीचे FII) : याच काळात FPI ने काही महिन्यांत मोठ्या प्रमाणात विक्री केली — उदाहरणार्थ, ऑक्टोबर-नोव्हेंबर २०२१ आणि २०२३-२४ मध्ये चीन व अमेरिकेकडे निधी वळवताना. परंतु या प्रत्येक वेळी DII आणि किरकोळ गुंतवणूकदारांनी बाजाराला आधार दिला. Sensex 'FII विकतात म्हणून कोसळेल' हे गृहितक खोटे ठरले.

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 7, June 2026
Impact Factor: 8.2

Options & Derivatives : SEBI च्या सप्टेंबर २०२४ च्या अद्ययावत अभ्यासानुसार, FY22–FY24 या तीन वर्षांत F&O (Futures & Options) मध्ये ९३% किरकोळ गुंतवणूकदार तोट्यात राहिले; FY24 मध्ये सरासरी नुकसान ₹१.२ लाख प्रति व्यक्ती होते. हे भारतीय बाजाराच्या एका गंभीर दुखण्याकडे लक्ष वेधते — वाढती सहभागसंख्या आणि वाढती जोखीम यांचे समन्वय साधणे हे नियामकांसमोरील आव्हान आहे. SEBI ने ऑक्टोबर २०२४ मध्ये F&O नियमन कडक केले — साप्ताहिक index derivatives वर निर्बंध, contract size वाढ, आणि margin requirements मजबूत करणे यांचा त्यात समावेश होता.

या टप्प्यात भारतीय शेअर बाजार खऱ्या अर्थाने 'बहुघटक' बनला : परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदार (FPI), देशांतर्गत संस्थात्मक गुंतवणूकदार (DII — म्युच्युअल फंड, विमा, EPFO, NPS), आणि वैयक्तिक किरकोळ गुंतवणूकदार — हे तीनही घटक आता परस्परावलंबी व परस्परप्रभावी आहेत.

संरचनात्मक स्थित्यंतर : विश्लेषण FII प्रभुत्वाकडून DII व किरकोळ गुंतवणूकदार संतुलनाकडे

१९९२-२०१० या काळात भारतीय शेअर बाजारात FII हे मुख्य 'price-setter' होते. त्यांचे खरेदी-विक्री निर्णय बाजाराची दिशा ठरवत. डॉलर-रुपया विनिमय दर, अमेरिकन Federal Reserve चे व्याजदर धोरण, आणि उदयोन्मुख बाजारांप्रतीचा जागतिक दृष्टिकोन — या तीन घटकांवर भारतीय बाजार अवलंबून होता.

२०१० नंतर, विशेषतः २०१७ पासून, DII चा सहभाग वाढत गेला. Prime Database Group च्या अहवालानुसार, NSE-listed कंपन्यांच्या बाजार भांडवलात DII चा हिस्सा डिसेंबर २०२४ मध्ये १६.९% वर पोहोचला — FPI च्या १७.२% च्या अगदी जवळ. मार्च २०२५ मध्ये प्रथमच DII ने FPI ला ओलांडले, जी भारतीय भांडवल बाजाराच्या इतिहासातील एक ऐतिहासिक घटना आहे. FPI vs. DII हा 'समतोल संघर्ष' भारतीय बाजाराची नवी ओळख बनला आहे.

वैयक्तिक गुंतवणूकदारांचे रूपांतरण

- १९९० च्या दशकातील 'सट्टेबाज' पासून आजच्या 'SIP गुंतवणूकदारा'पर्यंत भारतीय किरकोळ गुंतवणूकदाराची प्रतिमा बदलली आहे. CLSA च्या अभ्यासानुसार (२०२३), Zerodha, Groww, Upstox सारख्या discount brokers च्या नव्या नोंदणींमध्ये Tier-2 व त्यापुढील शहरांचा वाटा वाढत असल्याचे दिसून येते. हे दर्शवते की शेअर बाजारातील सहभागाचे लोकशाहीकरण (Democratization of Investment) होत आहे.

महिला गुंतवणूकदारांची संख्याही वाढत आहे. MoSPI च्या 'Women and Men in India 2024' अहवालानुसार, Demat खातेधारकांमध्ये महिलांचा हिस्सा मार्च २०२४ पर्यंत १९% वर पोहोचला आहे. मार्च २०२१ मध्ये हा हिस्सा केवळ ६७ लाख खाती (एकूणपैकी सुमारे २०%) होता, जो नोव्हेंबर २०२४ पर्यंत २.७७ कोटी खात्यांवर गेला आहे.

तंत्रज्ञानाचा परिवर्तनकारी परिणाम

- UPI, Aadhaar-based e-KYC, आणि Discount Brokers यांनी शेअर बाजारात प्रवेशाची किंमत जवळपास शून्यावर आणली. पूर्वी दलालाचे कमिशन ०.५-१% होते, आज Zerodha सारख्या प्लॅटफॉर्मवर delivery trades विनामूल्य आहेत. यामुळे लहान शहरांतील आणि कमी उत्पन्न गटातील नागरिकांसाठीही बाजार खुला झाला.

आव्हाने आणि चिंताजनक प्रश्न

गुंतवणूकदार सहभाग वाढणे हे स्वागतार्ह असले तरी काही गंभीर आव्हानेही दृष्टिपथास येतात

(अ) F&O मधील नुकसान : SEBI च्या सप्टेंबर २०२४ च्या अद्ययावत अभ्यासानुसार (FY22–FY24), F&O मध्ये व्यवहार करणाऱ्या ९३% किरकोळ गुंतवणूकदारांनी तीन वर्षांत सरासरी ₹२ लाख नुकसान सहन केले. FY24 मध्ये एकट्या वर्षी सरासरी नुकसान ₹१.२ लाख प्रति व्यक्ती होते. तीन वर्षांतील एकूण नुकसान ₹१.८ लाख कोटी इतके आहे.

(ब) वित्तीय साक्षरतेचा अभाव : बाजारात येणाऱ्या नवीन गुंतवणूकदारांमध्ये पायाभूत वित्तीय समज अपुरी आहे. YouTube, Telegram चॅनेल्स आणि सोशल मीडियाद्वारे चुकीच्या माहितीचा प्रसार हे नवे आव्हान आहे.

(क) बाजाराचे मूल्यांकन : Sensex ने ८०,०००+ (२०२४) गाठल्यावर PE Ratio ऐतिहासिक सरासरीपेक्षा जास्त आहे. हे 'मूल्यांकन फुगा' आहे का, याचे उत्तर भविष्यकाळच देईल.

(ड) वितरण समस्या : तरीही भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी केवळ ११-१२% प्रत्यक्षात शेअर बाजाराशी जोडले गेले आहेत. ग्रामीण भारत अजूनही बाजारापासून दूर आहे.

निष्कर्ष

आर्थिक उदारीकरणानंतरच्या ३५ वर्षांच्या प्रवासाचा आढावा घेतल्यास स्पष्ट होते की भारतीय शेअर बाजाराने एक दीर्घकालीन संरचनात्मक परिवर्तन अनुभवले आहे. हे परिवर्तन केवळ आकड्यांचे नाही — ते सामाजिक, तांत्रिक आणि धोरणात्मक परिवर्तनांचे प्रतिबिंब आहे.

पहिल्या टप्प्यात (१९९१-२०००) बाजार FII-प्रधान होता आणि संस्थात्मक नियमनाचा पाया घातला जात होता. दुसऱ्या टप्प्यात (२०००-२००८) IT बूम-बस्ट आणि DII च्या उदयाने नवे समीकरण तयार झाले. तिसऱ्या टप्प्यात (२००८-२०२०) जागतिक संकटांनी DII ची आवश्यकता अधोरेखित केली आणि SIP संस्कृतीचा उदय झाला. चौथ्या टप्प्यात (२०२०-२०२६) किरकोळ गुंतवणूकदारांचे डिजिटल लोकशाहीकरण झाले.

भारतीय शेअर बाजार आता 'परकीय-प्रधान' राहिलेला नाही. तो एक 'बहुघटक गुंतवणूकदार रचना' असलेला बाजार बनला आहे, ज्यामध्ये FPI, DII आणि किरकोळ गुंतवणूकदार यांचे परस्परावलंबी संतुलन आहे. हे संतुलन बाजाराला अधिक लवचिक बनवते — परंतु वित्तीय साक्षरता आणि नियामक सतर्कता यांची गरज त्याचबरोबर वाढते.

भविष्यात EPFO च्या Equity Exposure मध्ये वाढ, NPS ची विस्तारती व्याप्ती, आणि Bharat Bond/GIFT City सारख्या नवीन साधनांमुळे भारतीय शेअर बाजाराची गुंतवणूकदार रचना आणखी विस्तारणार आहे. या पार्श्वभूमीवर ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून या बदलांचा अभ्यास करणे — जे या लेखाने केले — हे अत्यंत महत्त्वाचे व प्रासंगिक आहे.

संदर्भसूची

१. Securities and Exchange Board of India. (2024). Annual Report 2023-24. Mumbai: SEBI.

२. National Stock Exchange of India. (2024). NSE Fact Book 2024. Mumbai: NSE.

३. NSDL. (2024). Annual Report 2023-24. Mumbai: National Securities Depository Limited.

४. Association of Mutual Funds in India (AMFI). (2024). AMFI Annual Report 2023-24. Mumbai: AMFI.

५. Reserve Bank of India. (2024). Annual Report 2023-24. Mumbai: RBI.

६. SEBI. (2024). 'Updated Study on Profit and Loss of Individual Traders Dealing in Equity F&O: FY22–FY24.' SEBI Press Release, September 23, 2024. Mumbai: SEBI.

७. Bose, S. (2012). 'Equity Market Development in India: A Historical Overview.' Economic and Political Weekly, 47(8), 45-56.

८. Patil, R. H. (2006). 'Development of Capital Markets in India.' RBI Occasional Papers.

९. Reddy, Y. V. (2001). 'Financial Sector Reform: Review and Prospects.' RBI Bulletin, January 2001.

१०. Shah, A., & Thomas, S. (2001). 'The Evolution of the Securities Markets in India in the 1990s.' IGIDR Working Paper.

११. Mitra, S. (2016). 'Retail Investor Behaviour in Indian Capital Markets.' NISM Research Paper.

१२. Vaidyanathan, R. (2023). 'India's Stock Market Journey: 1991–2023.' Journal of Indian Business Research.

१३. Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI). (2024). 'Women and Men in India 2024:

Selected Indicators and Data.' 26th Edition. New Delhi: Government of India.

१४. Prime Database Group. (2025). 'Ownership Pattern of NSE-listed Companies: December 2024 Quarter.'

New Delhi: primeinfobase.com.

१५. सिंग, मनमोहन. (१९९१). 'Budget Speech 1991-92.' भारत सरकार, अर्थ मंत्रालय.